Materiallar to'plami · Conference Proceedings
"ZAMONAVIY TADQIQOTLAR VA BARQAROR RIVOJLANISH" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi
04 August 2026
UDK 81
FILOLOGIYA

BOLALAR NUTQINI KORPUS LINGVISTIKASI NUQTAYI NAZARIDAN O'RGANISH

Zarnigor Hasanboy qizi Ubaydullayeva*
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) Farg'ona viloyati Pedagogik mahorat markazi o'qituvchisi
✉ zarnigorubaydullayeva@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu tezisda bolalar nutqini korpus lingvistikasi metodlari asosida o'rganish masalalari yoritilgan. Bola tilining rivojlanish bosqichlari, uning leksik-grammatik xususiyatlari zamonaviy korpus texnologiyalari yordamida qanday tahlil qilinishi mumkinligi asoslab berilgan. Tadqiqotda CHILDES kabi xalqaro bolalar nutqi korpuslari, ularning tuzilishi va annotatsiya tizimlari ko'rib chiqilgan, shuningdek o'zbek tilida bolalar nutqi korpusini yaratish istiqbollari muhokama qilingan. Tezis natijalari bola tili ontogenezini o'rganishda korpusga asoslangan yondashuvning nazariy va amaliy ahamiyatini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar

korpus lingvistikasi, bolalar nutqi, til ontogenezi, CHILDES, annotatsiya, nutq korpusi, bola tili rivojlanishi.

DOI: 10.5281/zenodo.21743191

KIRISH

Bolalar nutqini o'rganish tilshunoslikning eng qadimiy va shu bilan birga eng dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. So'nggi o'n yilliklarda korpus lingvistikasining rivojlanishi bola tili tadqiqotlariga sifat jihatidan yangi imkoniyatlar ochib berdi: endi tilshunoslar bola nutqini nafayqat kuzatish va qo'lda qayd etish yo'li bilan, balki katta hajmdagi elektron matn va audio-transkripsiyalar asosida, statistik va miqdoriy usullar yordamida tizimli tahlil qilishlari mumkin.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, an'anaviy psixolingvistik kuzatuv usullari sub'ektiv xarakterga ega bo'lib, natijalarni umumlashtirish va boshqa tadqiqotlar bilan qiyoslash imkoniyatini cheklaydi. Korpus lingvistikasi esa bola nutqini obyektiv, takrorlanuvchi va statistik jihatdan asoslangan tarzda tahlil qilish imkonini beradi. Bundan tashqari, o'zbek tilshunosligida bolalar nutqi bo'yicha to'liq qamrovli, annotatsiyalangan elektron korpusning mavjud emasligi ushbu yo'nalishni yanada dolzarb qiladi.

Tadqiqotning maqsadi - bolalar nutqini korpus lingvistikasi metodlari asosida o'rganishning nazariy-metodologik asoslarini yoritish va bu yondashuvning bola tili ontogenezini tahlil qilishdagi imkoniyatlarini ko'rsatishdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqqan holda quyidagi vazifalar belgilandi: 1) korpus lingvistikasining bola tili tadqiqotlaridagi o'rnini nazariy jihatdan asoslash; 2) xalqaro bolalar nutqi korpuslarining tuzilishi va annotatsiya tizimlarini tahlil qilish; 3) bolalar nutqi korpusini yaratish va tahlil qilish metodologiyasini ishlab chiqish; 4) korpus asosidagi tahlilning an'anaviy usullardan afzalliklarini aniqlash.

ASOSIY QISM

Korpus lingvistikasi - tilni katta hajmdagi, tizimli tarzda tuzilgan va maxsus dasturiy vositalar yordamida tahlil qilinadigan matnlar (korpuslar) asosida o'rganuvchi tilshunoslik yo'nalishidir. Ushbu yondashuvning asosiy afzalligi shundaki, u tilshunosga real nutqiy materialga asoslangan holda, chastota, kollokatsiya va grammatik konstruksiyalarning statistik taqsimotini aniq o'lchash imkonini beradi (Biber va boshq., 1998).

Bolalar nutqini korpus asosida o'rganishning eng yirik va e'tirof etilgan namunasi - Brian MacWhinney

tomonidan yaratilgan CHILDES (Child Language Data Exchange System) loyihasidir. Bu tizim dunyoning turli tillaridagi bolalar nutqi transkripsiyalarini o‘zida jamlagan bo‘lib, CHAT (Codes for the Human Analysis of Transcripts) formatida annotatsiyalanadi va CLAN dasturiy vositasi yordamida tahlil qilinadi. CHILDES korpusi bola nutqining morfologik, sintaktik va leksik xususiyatlarini yosh davrlari kesimida kuzatish imkonini beradi (MacWhinney, 2000).

Bunday korpuslarning annotatsiya tizimi odatda bir necha qatlamdan iborat bo‘ladi: fonetik-orfografik transkripsiya, morfologik teglash (part-of-speech tagging), sintaktik tahlil hamda pragma-diskursiv izohlar. Bu ko‘p qatlamli tuzilma tadqiqotchiga bola nutqini turli lingvistik darajalarda - leksikadan tortib diskurs strategiyalarigacha - tahlil qilish imkonini beradi (Tomasello, 2003).

O‘zbek tilshunosligida bolalar nutqini korpus asosida o‘rganish hozircha boshlang‘ich bosqichda turibdi. Mavjud tadqiqotlarning aksariyati an’anaviy kuzatuv va tavsiflash metodlariga asoslangan bo‘lib, katta hajmdagi elektron, annotatsiyalangan bolalar nutqi korpusi hali yaratilmagan. Shu sababli, xalqaro tajribani (xususan, CHILDES metodologiyasini) o‘zbek tili materialiga moslashtirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa bo‘lib qolmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo‘llanildi: 1) nazariy tahlil metodi - korpus lingvistikasi va bola tili tadqiqotlariga oid ilmiy adabiyotlarni tizimli tahlil qilish; 2) qiyosiy-tipologik metod - turli tillardagi bolalar nutqi korpuslarining tuzilishi va annotatsiya tizimlarini qiyoslash; 3) korpus lingvistikasining amaliy usullari - chastota tahlili (frequency analysis), konkordans tahlili (concordance analysis) va kollokatsion tahlil, ular AntConc va CLAN kabi dasturiy vositalar yordamida amalga oshiriladi.

Metodologik asos sifatida bola nutqini yig‘ish jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat deb belgilandi: (a) tabiiy muloqot sharoitida audio yoki video yozib olish; (b) yozib olingan materialni CHAT formatiga muvofiq transkripsiya qilish; (c) morfologik va sintaktik teglash; (d) korpusni yosh guruhlari (masalan, 1–2, 2–3, 3–4 yosh) bo‘yicha tuzilmalashtirish; (e) miqdoriy va sifat ko‘rsatkichlari bo‘yicha statistik tahlil o‘tkazish. Bunday bosqichma-bosqich yondashuv natijalarning ishonchliligini va takrorlanuvchanligini ta’minlaydi.

NATIJALAR

O‘tkazilgan nazariy va qiyosiy tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, korpus lingvistikasi metodlari bola nutqidagi leksik boyish dinamikasini (masalan, so‘z boyligining yosh bilan o‘sish sur’atini) aniq miqdoriy ko‘rsatkichlar asosida kuzatish imkonini beradi, bu esa an’anaviy kuzatuv usuli bilan erishib bo‘lmaydigan aniqlik darajasini ta’minlaydi.

Ikkinchidan, korpus asosidagi tahlil grammatik shakllarning bola nutqida paydo bo‘lish ketma-ketligini (masalan, birlik-ko‘plik, zamon shakllari, ergash gaplarning o‘zlashtirilish tartibini) statistik jihatdan asoslangan holda aniqlash imkonini beradi, bu bola tili ontogenezi nazariyalarini (masalan, Tomaselloning foydalanishga asoslangan nazariyasi) empirik jihatdan tekshirish uchun muhim material beradi.

Uchinchidan, CHILDES kabi xalqaro tajribani tahlil qilish shuni ko‘rsatdiki, o‘zbek tilida shunga o‘xshash annotatsiyalangan korpus yaratish uchun avvalo transkripsiya va teglash standartlarini ishlab chiqish, so‘ngra turli yosh guruhlaridagi bolalar nutqini tizimli yig‘ish zarur. Bu esa nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy sohalar - masalan, nutq nuqsonlarini erta aniqlash va logopedik diagnostika uchun ham katta ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, bolalar nutqini korpus lingvistikasi nuqtayi nazaridan o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning istiqbolli yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u bola tili rivojlanishini obyektiv, statistik jihatdan asoslangan va takrorlanuvchi tarzda tahlil qilish imkonini beradi. O‘zbek tilshunosligida bunday korpusni yaratish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega bo‘lib, kelgusi tadqiqotlar uchun keng istiqbollarni ochib beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Biber D., Conrad S., Reppen R. Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use. -

Cambridge: Cambridge University Press, 1998. - 300 p.

2. MacWhinney B. The CHILDES Project: Tools for Analyzing Talk. - 3rd ed. - Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2000. - 366 p.

3. Tomasello M. Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition. - Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003. - 388 p.

4. Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation. - Oxford: Oxford University Press, 1991. - 179 p.

5. Clark E.V. First Language Acquisition. - 3rd ed. - Cambridge: Cambridge University Press, 2016. - 486 p.

6. Yo‘ldoshev B., Rasulov R. Bolalar nutqi tilshunosligi masalalari. - Toshkent: Fan, 2019. - 214 b.